

ИЗСЛЕДОВАТЕЛЯТ НА ТЕРЕН (Двустранната връзка)

Светла Богданова

Н аучни школи с международна известност като тази на Боас, а също и на Малиновски, определят полево изследване за основа в работата на етнолога (Дресел 1997: 24). Ако “методологията като метатеория на всяка наука поставя въпроса как най-добре да се обхване действителността” (Дресел 1997: 26), то разширяването и обогатяването на методическите похвати, свързани с полево изследване е проблем с експлицитно значение. В последните години известни европейски антрополози все повече обръщат поглед към взаимовръзката и взаимодействието между изследователи и изследвани (Вж. Дресел 1997: 27, 28, 94).

Вниманието на изследователи на теренното етнографско изследване у нас е насочено в посока проучване и формулиране методи и подходи за събиране възможно най-достоверна и пълноценна информация от респонденти, поставяни обаче най-вече в позиция “обект на изследване“. В тази връзка се подчертава ролята и значението на различни методи като наблюдение, етнографско интервю, автобиографичен метод и т.н. (Вж. Генчев 1989: 155, Иванова 2002:15; Беновска – Събкова 2004: 29–33). Не по-малко важно обаче е разкриването на подходи за набиране на обхватна теренна информация на базата на изследване обратната връзка – тази респондент – изследовател, останала досега в голяма степен извън обсега на българските етнологички проучвания. Какви са изследователите в очите на респондентите? Как информаторите възприемат учените от града, които ги наблюдават, интервюират, разпитват, записват, фотографират, дошли “въоръжени“ с касетофони и бележници?

Настоящото изследване е опит за изясняване позицията на учения – теренист като обект на наблюдение от страна на респондентите и на тази основа формулиране някои поведенчески модели за прилагане от изследователя при теренни проучвания. Историческата антропология все повече се насочва към включване на писмени източници в качеството на извори, ползвани паралелно с устна информация. Този подход без съмнение може да допринесе за изясняване и обогатяване методологическите похвати в нашата наука.

Като изворов материал тук се въвеждат два вида писмени източници. На първо място това са твърде интересните теренни дневници на г-жа Лиляна Богданова*, работила като специалист-фолклорист в Етнографски институт, а след това в Институт за фолклор – БАН, в периода 1961–1981 г, което опре-

* По-нататък с инициали Л. Б.

деля и хронологическите граници на изследването. Много добър изследовател-теренист, в полетата на своите теренни тетрадки или тук-там между текстовете на записаните фолклорни материали, тя е отбелязвала не само свои наблюдения относно респонденти, но и техни впечатления и реакции от нея. Друг важен документален източник са запазени писма на респонденти до същия изследовател. Посочените писмени източници, както и споделеното в тази връзка при проведените лични разговори с нея, са ценен източник на информация за изследвания проблем.

Ще започна с кратки любопитни бележки за проведени преди повече от 40 години проучвания от изследователи от Етнографски институт с музей при БАН, за да се добие представа за условията, при които се осъществява полевата работа по онова време. В началото на 60-те години на миналия век поради все още оскъдните транспортни връзки между селата, както и между съответния по-голям или по-малък град и прилежащите му села, от огромно значение е експедициите на терен да бъдат обезпечени със самостоятелен транспорт от Академия на науките. Да не говорим, че от целия състав на Етнографския институт не повече от двама-трима колеги разполагат с лични автомобили. Това прави проблема с транспорта за командировки особено важен. Понякога БАН е в състояние да осигури само някой открит камион с по няколко тесни дървени пейки, с какъвто например са проведени през 1962 г. теренни проучвания в Източните Родопи. Подобен транспорт в продължение на десет и повече дни предполага ред неудобства, както и трагикомични ситуации по пътищата. (Вж. сн. 1).

Сн. 1

В онези години са използвани наистина всякакви възможни транспортни средства за придвижване между селата. Така в следващата 1963 г., на Л. Б. и проф. Цветана Романска им се налага при една командировка в Оряховско да ползват не друго, а файтон, за да се върнат в Оряхово, от близко до града

село. През същата година, пак с проф. Романска, работят в села в района на гр. Мездра, където са настанени за нощуване. В с. Дерманци попадат на добри информатори, неусетно закъсняват и изпускат единствения рейс за града. Оказва се, че могат да се върнат в Мездра само пеша! Тогава обаче Институтът, не само че не разполага с касетофони, но не притежава и малки, леки магнитофони* за теренна работа, а само такива с марка “Мамбо”, които са твърде обемисти и тежки. Ето какво си спомня Л. Б. за този случай: *“За да можем да носим двете магнитофона по дългия път, сложихме го в сак, намерихме една тояга, вкарахме я през дръжките на сака и тръгнахме. Толкова ни беше страх и така бързахме в тъмното, че се спъвахме на всяка крачка. Олекна ни, едва когато видяхме светлините на града”*.

В 60-те и началото на 70-те години на ХХ в. не навсякъде има и удобни хотели. Л. Б. разказва: *“Налагаше се да спим в стари хотели, без топла вода, отоплявани с печки, за които невинаги имаше дърва. Една ветровита пролет работехме в с. Одринци, Ивайловградско. Тъй като осведомителите се събраха навън – на улицата, през целия ден се наложи да работя на открито. При мисълта за студения хотел, в който трябва да се прибера, помолих вместо бутилката вино, която ми подаряваха, да ми дадат няколко трески и летви от покрива на плевнята, която през този ден разрушаваха. Направиха ми малък вързоп, вързан с тел, за да го нося “по-удобно”. Колегите посрещнаха с възторг “подаръка” – най-сетне щяхме да се стоплим!”*.

В онези години на репресивен държавен апарат и тотален контрол от страна на партийните структури за посещение на селища в южните погранични райони (впрочем до настъпване на демократичните промени в България) са задължителни т.нар. “открити листове” – разрешения, издавани от съответните районни управления на МВР за достъп до тези места. Такива например в 60-те години на миналия век са издадени на изследователи от ЕИМ за работа в села, разположени близо до гръцката граница. За тази командировка те са снабдени не само със споменатите “открити листове”, но и един служител на МВР пътува заедно с тях. Придружава ги във всяко село, следвайки групата изследователи неотлъчно. От МВР изискват и особена бдителност от местното население по южната ни граница. Ето един показателен пример в това отношение. На чешмата в с. Мандрица, Ивайловградско тогава е регистриран следният надпис, написан с големи букви с блажна боя: *“Другарю, провери ли непознатия”?*

* Тук съм изкушена да цитирам написаното в началото на ХХ век от Димитър Маринов: “Тия мелодии, които вече са на изчезване, ще могат да се съберат само и единствено чрез помощта на новоизобретения за тая цел уред, наречен грамофон или фонограф” (Маринов 1994: 428).

Необходимо е да се изтъкне обаче, че извън подобни неудобства или такива от битов характер, по време на многобройните експедиции и посещенията стотици селища, никога не се среща от хората неприязнено отношение, никога нито една обидна дума. Напротив, многото битови трудности, с които тогава се сблъсква изследователят на терен, се понасят леко поради гостоприемството, което се среща на всяка крачка при работа в селата. Навред в страната, във всички села и при огромния брой срещи с различни хора, то прави необикновено силно впечатление. Навсякъде изследователят е посрещан като дългоочакван гост. Стопанки, които в момента са заети с работа, оставят домакинските си задължения, канят и с желание започват да отговарят на зададени въпроси, свързани с темата на конкретно проучване.

Споделените впечатления на Л. Б. от нейния дългогодишен теренно-изследователски опит сочат, че от особено значение за успешната работа на терен е държанието на изследователя, тъй като неговото поведение без съмнение оказва влияние на респондентите (Вж. Дресел 1997: 94). Огромна е ролята на уважението, разбирането, а често и съчувствието, които той е необходимо да засвидетелства на интервюирания (Вж. Цанева 2000: 82–83). Това винаги се отбелязва и оценява от респондента. Често преди да се започне работа се налага да се изслуша разказ за живота на осведомителя. Възрастна жена (1), от с. Градище, Севлиево, запитана за някои песенни мотиви, казва: “Аз първо ще ти кажа моя живот, пък ти после ще кажеш: ще пеem ли, ще плачем ли !”.

Много пъти става въпрос за тежък, изпълнен със страдания живот. В тези моменти проявата на разбиране и искрена съпричастност от страна на изследователя е задължителна. Така се създава атмосфера на взаимно доверие, което се оценява високо от респондента. Ето един пример. Баба Стоя (2) от с. Мала църква, Самоковско, разказвайки тежкия си живот, като вижда, че разказът вълнува и натъжава Л. Б., хваща ръката ѝ и особено трогната дълго повтаря: *“Ега ти жената, ега ти жената... !”*.

В този контекст изпъква особеното значение на мимиката на изследователя, която повече от ясно е, че не остава извън обсега на наблюдение на респондентите. От значение също е речевия изказ на учения – теренист. Използването на някои диалектни думи и изрази от дадения регион и изоставяне в известна степен на литературния език скъсява бързо дистанцията, и допринася за по-доброто възприемане на изследователя в съответната среда. Спонтанният отговор на интервюиращата: “Ям, ям“ на поканата да се вземе още от предложеното ястие например кара информаторка (3) веднага да отбележи: *“Хубав човек си. Ако беше някоя превзета, щеше да кажеш: Храня се, храня се”*.

Очевидно самият изследовател е обект на наблюдение, при което се отбелязват дори най-незначителни негови прояви. В тази връзка съобразяването на облеклото без съмнение също оказва влияние за ползотворната работа на терен, особено при контакти с респонденти от най-възрастното поколение. Ще илюстрирам казаното със следния пример. Изпратените на Л. Б. чак в

София от с. Ракитница, Старозагорско, като коледен подарък плетени шарени “терлици“, тя след това носи на терен и обува при влизане в дома, в който ще работи. Забелязала, че така премахва веднага невидимата граница между нея и респондента, “терлиците“ стават задължителна вещ в съдържанието на пътната чанта и неотменен атрибут при работата на терен.

Със своето държание изследователят допринася и за разрушаване на някои превратно създадени представи за хората от големия град. Забелязвайки съчувствието, което предизвиква разказът за нейния изпълнен с нещастия живот, Тодора Н. М.(4) от с. Леярово, Ямболско, с изненада отбелязва: *”Добра си, макар да си от града!”*. А в с. Черничево, Ивайловградско, осведомителка (5), която никога не е посещавала столицата твърди, че в София жените са *” много превзети и ходят винаги с чадърчета”*. След като прекарва няколко часа с изследователя и наблюдава неговото естествено, сърдечно държание, тя с видима изненада заявява преценката си за него: *”Ма, ти си като нас?!”*. (Вж. сн. 2).

Сн. 2. Л. Богданова на терен

В някои случаи респондентът започва да чувства терениста така близък поради неговото непринудено поведение, че не допуска, че той е от столицата. Желка Зл. Ж. (6) от с. Голямо Асеново, Хасковско пита: *”Ама бъш от София ли си?”*. Очевидно, за да се увери, моли Л. Б. да ѝ пише, когато се прибере у дома. Тя ѝ изпраща картичка, след което получава трогателно писмо. В него информаторката отбелязва, че до този момент не вярвала, че Л. Б. е от София: *”Лилянко, мислех че ти ме излъга и сега вече ти повервах... ”*.

Понякога респондентите не само забелязват, но и открито декларират своите оценки за външния вид на изследователя, при което ясно личат техните естетически критерии. Следващият пример е емблематичен в това отношение. При интервю с Линка Н. Й. (7) от с. Лозен, Софийско, в разговора се намесва и баба Стоянка, нейна съседка. Накрая тя изказва мнението си за интер-

вюиращата така: *"Убава си, ама ако беше по-дебела и с шарени чорапи – цена нямаше!"*.

Твърде често в даден момент ролите се разменят, изследователят става осведомител и се налага да отговаря на многобройни въпроси: женена ли си; имаш ли деца и колко са големи; мъжът ти пие ли и т.н. Според разбиранията на респондентите не винаги оценката за изследователя е положителна. В някои случаи отговорите му предизвикват разочарование. В с. Любен Каравелово, Варненско, майката (8) на току-що омъжена девойка се хвали с богатия чеиз, който дала на дъщеря си: 9 юргана, 25 възглавници, 47 бродирани карета и т.н. Като забелязва изненадата на интервюиращата от големия брой карета, я пита дали и тя е избродирала такива, след като е майка на дъщери. Получавайки отрицателен отговор с възмущение отбелязва: *"Ма ти как ше ги ожениш, ма... ?"*.

Ще спомена още един епизод. В с. Лешница, Ловешко, информаторка (9) споделя, че е много радостна, тъй като внучката ѝ вече учи в града. След това разговорът протича така:

- *Ти, Лиле, учила ли си?*
- *Да. Завършила съм Софийския университет.*
- *Ма сигурно много пари зимаш, за да газии тая кал по селата.*
- *Е, не. Не са много...*
- *Ти си била много глупава, ма! За малко пари да газии кал !"*

От текстовете в теренните дневници личи, че един от редовно задаваните въпроси е: *"Къде живееш ?"*. Отговорът на изследователя, че живее в къща, а не "в блок" предизвиква видимо разочарование. Очевидно представата за благополучие в онези години се свързва с живот в града и то "в блок".

Личните неформални разговори сближават двете страни, скъсяват дистанцията между тях и изцяло променят взаимоотношенията изследовател – респондент. Досегът с "чуждото" вече не е така осезаем. Различните подходи, използвани от полевия изследовател, позволяват да се изгради доверие, да се разчупи невидимата граница между него и респондента, а прецизният изследователски поглед да проникне възможно най-дълбоко в същността на жизнения свят на респондентите. Създадената по този начин висока степен на доверие позволява в "онези години" да бъдат регистрирани мнения, отнасящи се до страни от обществено-политическия живот в страната. Дава възможност да се направят в 60-те – 70-те години на ХХ в. записи на действителни позиции на стопани от различни райони за създадените трудово-кооперативни земеделски стопанства, за отнетата бащина земя и собствен добитък. (Вж. сн. 3).

Описват различни начини, по които присвояват кооперативно имущество, доверяват дълбоко личностни преживявания и във време на войнстваща атеистична пропаганда (Вж. Попов 2003: 7), правят изследователя съпричастен към вярата си в Бога и християнските светци (Вж. Богданова 2004: 50–64). Така в процеса на работа между изследовател и респондент се създават приятелски връзки и макар да са прекарвали заедно един ден или само няколко часа, започват да си кореспондират, да се поздравяват за празници, а случайната среща се превръща в трайна връзка.

Както бе казано, наред с теренните дневници друг важен писмен източник са писмата на респонденти до изследователя. Тези автентични текстове са от особено значение за разкриване страни от светогледа и ценностната система на носителите на традиционната народна култура.

Самият факт на съществуване на подобна кореспонденция, както и съхраняването от изследователя на писма от респонденти, получени преди повече от 25 години, показва достатъчно ясно установилите се взаимоотношения между двете страни, участвали в изследователския процес. Съдържанието на писмата, техният език, използваните обръщения свидетелстват за съществуване на голяма близост, за тесни приятелски връзки. Най-често срещаното обръщение, с което започват писмата, е: *"Здравей мила Лилянке"*, а също и *"Здравей мила приятелко"*. Обикновено завършват с *"Целувам те"* или *"Хиляди поздравя"*. На гърба на някои от пощенските пликове има надпис: *"Чакам за отговор"*, а в други респондентите изпращат лични снимки с надпис *"За спомен"*. Понякога писмата са писани под диктовка – от внуци, други роднини или съседи, тъй като респондентите са неграмотни или твърде възрастни. Те споделят събития от своето ежедневие, грижи и радости като с най-близък човек, с роднина, отправят покани за нови срещи, за гостуване. Като пример ще посоча няколко текста: *"След като ти си отиде, на нас ни беше много мъчно че толкова кратко време бехме заедно. Ние искаме пак некога да бъдем заедно..."* (10) (с. Ценово, Старозагорско); *"... Лилянко, ако ти падне път към нашия край пак ела. Пак ще те посрешнем като скъп и желан гост..."* (11)" (с. Розово, Казанлъшко); *"...Лилянке, ето днес както си мислех кахъра, мислех си за вази, че си много благородна жена..."* (11) (с. Ракитница, Старозагорско). *"...ми стана много приятно напълни ми душата с хубави приказки... ние станахме приятелки... приятелството е по-хубаво и от своите хора..."* (13) (с. Обединение, Великотърновско).

Сн. 3. Л. Богданова на терен

Интерес буди фактът, че писмата са изпращани не до служебния, а до домашния адрес на изследователя – ярко доказателство за създаване на близки, извънслужебни отношения от страна на учения-теренист. Изпращаните в писмата поздравии и пожелания, отнасящи се до съпруга и децата на изследователя, също са свидетелство в тази посока. Това сочи още и споменаването от респондентите за получени писма и поздравителни картички по повод празници.

Съществуването на тази кореспонденция е доказателство за високата оценка на изследователя – теренист, от страна на респондентите, за неговото възприемане не само като “ учения “ от града, минал през тяхното село, а като близък, свой човек. Че този начин на възприемане на изследователя, вследствие неговия модел на поведение, е твърде ползотворен за теренно-събирателската работа, свидетелства значителният брой текстове на народни песни, които често се съдържат в писмата. Ще цитирам следния откъс от писмо от с. Оризово, Старозагорско:

“...Съжалявам много, че не можах да ти кажа повече песни...Като си лежах вечерта и се размислях... толкова много песни ми минаха през ума, че нямат изказване. Затова реших... да ти пиша некоя песен за да бъдеш доволна... (14)”

Дълго след приключване на теренните експедиции респондентите, с провокирано от изследователя мислене в посока значението на документирането на песенния фолклор, записват и изпращат още песенни текстове, които са пропуснали в момента на неговото пребиваване.

В процеса на дългогодишна теренна работа, изследователят все повече осъзнава, че връзката между него и респондентите е двойка. Не само той – ученият, е този, който събира сведения и наблюдава. Именно в това се състои един от основните проблеми. Необходимо е особено да се подчертае голямата отговорност на изследователя, поради факта, че той също е “изследван“. И тук е налице универсалният проблем за досега и отношенията с “чуждото” (Дресел 1997: 61, 84–86). Това важи в още по-голяма степен в случаите, когато изследователят произлиза от интелектуални среди от столицата, напълно чужди на средата, в която той се озовава по време на своите полеви проучвания. От огромно значение е неговата личност, способността му да скъсява дистанцията между себе си и респондента. Разликата във възраст, степен на образование, социален произход, присъща среда и пр. важни отлики е необходимо да се превъзмогват при всеки контакт, за да се съберат наистина ценни материали. Това се постига само от опитните, добри теренисти. Никоя, дори и най-добре дефинираната анкета не може да замести личния контакт и възможността за събиране на незаменима информация на базата на създадено доверие между изследовател и респондент.

Разглежданите поведенчески модели обхващат периода 60-те – 80-те години на XX в. Те разкриват тяхната ефективност в съответните политически, икономически, социални, информационни и пр. условия. Сега, в началото на

XXI в., когато те са коренно различни, пред етнолозите стои не леката задача да събират пълна и достоверна информация, като намерят онези ориентирани към съвременността модели на поведение, които отговарят на новите критерии на респондентите, които те днес прилагат при оценяване на изследвателя. Промени обаче има както от едната, така и от другата страна. Това прави полевото изследване научна територия с все по-широк културен обхват.

ИНФОРМАТОРИ

1. Рада Христова Боева, 70 г., 4 кл., земеделка, с. Градище, Севлиево, 1970 г.
2. Стоя Спасова Костадинова, 71 г., 4 кл., земеделка, с. Мала църква, Самоковско, 1981 г.
3. Вж. № 1.
4. Тодора Николова Митева, 56 г., 4 кл., земеделка, с. Леярово, Ямболско, зап. в Момин проход, 1981 г.
5. Тодорка Георгиева Калайджиева, 73 г., без образование, земеделка, с. Черничево, Ивайловградско, 1962 г.
6. Желка Златева Желязкова, 61 г., 4 кл., земеделка, с. Голямо Асеново, Хасковско, 1981 г.
7. Линка Николова Йонкова, 55 г., без образование, земеделка, с. Лозен, Софийско, 1964 г.
8. Злата Денчева Димитрова, 50 г., 7 кл., земеделка, с. Любен Каравелово, Варненско, 1971 г.
9. Бона Иванова Шойлекова, 81 г., без образование, земеделка, с. Лещница, Ловешко, 1970 г.
10. Ганка Маринова Колева, 74 г., без образование, земеделка, с. Ценово, Старозагорско, 1980 г.
11. Мария Колева Драгнева, 70 г., 2 кл., земеделка, с. Розово, Казанлъшко, 1970 г.
12. Иванка Кънева Петкова, 67 г., 7 кл., земеделка, с. Ракитница, Старозагорско, 1980 г.
13. Стояна Харизанова Ангелова, 74 г., 4 кл., земеделка, с. Обединение, Великотърновско, 1981 г.
14. Донка Илиева Паскалева, 62 г., 7 кл., земеделка, с. Оризово, Старозагорско, 1980 г.

ЛИТЕРАТУРА

Беновска-Събкова, 2004: Беновска-Събкова М. Размисли върху методите за проучване на традиционната култура в съвременността. – В: Етно-културолошки сборник, кн. IX, Сврлийг, 2004.

Богданова, 2004: Богданова Св. Парченце от пъзела. (За социалистическото всекидневие). – БЕ, кн. 3, 2004.

Генчев, 1989: Генчев, Ст. Теренното етнографско изследване. В. Търново, 1989.

Дресел, 1997: Дресел, Г. Историческа антропология. Македония прес, 1997.

Иванова, 2002: Иванова, Р. Култура на кризата. Криза в културата. С., 2002.

Маринов, 1994: Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. С., 1994.

Попов, 2003: Попов, Р. Етнографски изследвания при социализма. – В: Социализмът: реалност и илюзии. С., 2003.

Цанева, 2000: Цанева, Е. Българска етнография. С., 2000.